

DUTOR CHOLG'USINING TARIXIY RIVOJLANISHI VA MILLIY TARBIYA VOSITASI SIFATIDAGI PEDAGOGIK POTENSIALI

Esonova Marjona Sirojiddin qizi

Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Marjonaesonova56@gmail.com

+99897731-73-04

Annotatsiya. Maqolada o'zbek xalqining eng qadimiy va boy madaniy merosga ega bo'lgan cholg'u asboblari biri – dutorning tarixiy rivojlanish yo'li, turli mintaqaviy ijro maktablarining shakllanishi va xususiyatlari hamda zamonaviy ta'lim tizimida milliy qadriyatlarni shakllantirish vositasi sifatidagi pedagogik potentsiali kompleks tahlil qilingan. Tadqiqot arxeologik topilmalar, o'rta asrlar ilmiy manbalari (Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino asarlari), XIX-XX asrlardagi buyuk ijrochilar (Iso Mushtoqov, Ota Jalol Nasirov, Abduvali Abdurashidov) ijodiy faoliyati, shuningdek, mustaqillik yillaridagi milliy musiqa madaniyatini qayta tiklash va rivojlantirish jarayonlari tarixiy-genetik, taqqosloviiy va funksional metodlar asosida olib borilgan. Maqolada Buxoro, Farg'ona va Xorazm dutor maktablarining ijro uslubi, repertuar tanlovi, pedagogik an'analari va milliy musiqa tilining o'ziga xosliklari batafsil yoritilgan. Tadqiqot natijalari dutorning nafaqat musiqa asbobi, balki Shashmaqom va xalq musiqa merosini asrab-avaylanish, milliy identifikatsiyani mustahkamlovchi, yoshlarni vatanparvarlik, milliy g'urur va ma'naviy kamolot ruhida tarbiyalovchi muhim pedagogik mexanizm ekanligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi.

Kalit so'zlar: dutor, milliy cholg'u asboblari, O'zbek musiqasi, Shashmaqom, ijro maktablari, musiqa pedagogikasi, milliy tarbiya, madaniy meros, ijrochilik an'analari, vatanparvarlik tarbiyasi, milliy identifikatsiya, pedagogik potentsial

HISTORICAL DEVELOPMENT OF DUTOR INSTRUMENT AND PEDAGOGICAL POTENTIAL AS A TOOL OF NATIONAL EDUCATION

Esonova Marjona Sirojiddin qizi

Teacher of Shahrisabz State Pedagogical Institute

Marjonaesonova56@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0984-6762>

+99897731-73-04

Abstract. *The article provides a comprehensive analysis of the historical development path of dutor – one of the most ancient Uzbek musical instruments with rich cultural heritage, formation and characteristics of various regional performance schools, and its pedagogical potential as a means of shaping national values in the modern education system. The research was conducted based on archaeological findings, medieval scientific sources (works of Abu Nasr Farabi, Abu Ali ibn Sina), creative activities of great performers of the 19th-20th centuries (Iso Mushtaqov, Ota Jalol Nasirov, Abduvali Abdurashidov), as well as processes of restoration and development of national musical culture during independence years, using historical-genetic, comparative and functional methods. The article comprehensively covers the performance style, repertoire selection, pedagogical traditions and peculiarities of national musical language of Bukhara, Fergana and Khorezm dutor schools. Research results scientifically substantiate that dutor is not only a musical instrument, but also an important pedagogical mechanism that preserves the heritage of Shashmaqom and folk music, strengthens national identification, and educates young people in the spirit of patriotism, national pride and spiritual perfection.*

Keywords: *dutor, national musical instruments, Uzbek music, Shashmaqom, performance schools, music pedagogy, national education, cultural heritage, performance traditions, patriotic education, national identification, pedagogical potential*

Kirish

Hozirgi davrda milliy madaniy qadriyatlarni saqlanish va rivojlantirish, yoshlarni milliy o'zlikni anglash ruhida tarbiyalash dunyo xalqlari uchun dolzarb muammo hisoblanadi. Globallashuv jarayonlari bir tomondan xalqlar o'rtasida madaniy almashinuvni kengaytirs, ikkinchi tomondan milliy identifikatsiyani zaiflashtirish xavfini tug'dirmoqda. YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, har yili yuzlab milliy musiqa an'analari va cholg'u asboblari yo'qolib borish xavfi ostida [1]. Shu munosabat bilan, milliy cholg'u asboblarning tarixiy rivojlanishini chuqur tadqiq etish, ularning ijro maktablarini ilmiy jihatdan o'rganish va milliy tarbiya jarayonidagi pedagogik potensialini asoslash muhim ilmiy-nazariy vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni milliy madaniyatni saqlanish va rivojlantirishga davlat darajasida ustuvor ahamiyat berilganligini ta'kidlaydi [2]. 2019-yil 28-avgustdagi "Madaniyat sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4305-son Qarori milliy san'at turlarini qo'llab-quvvatlash va yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash zarurligini belgilaydi [3]. 2022-yil 10-noyabrdagi "Musiqa san'ati va madaniyatini rivojlantirish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-438-son Qarori milliy musiqa ta'limini yanada takomillashtirish vazifalarini qo'yadi [4].

Dutor – o'zbek xalqining eng qadimiy va sevimli cholg'u asboblardan biri bo'lib, uning tarixi ming yillar chuqurligiga borib taqaladi. "Dutor" so'zi fors-tojik tilidan olingan bo'lib, "du" (ikki) va "tor" (tor, ip) qismlaridan iborat

bo'lib, "ikki torli" degan ma'noni anglatadi. Bu nom asbobning asosiy konstruktiv xususiyatini – ikki torga ega ekanligini ifodalaydi [5]. Dutorning noyob tovushi, texnik imkoniyatlari va keng repertuari uni o'zbek milliy musiqa madaniyatining muhim ramziga aylantirgan. Akademik V.M.Beliaev o'z fundamental tadqiqotlarida dutorni O'rta Osiyo xalqlarining eng xarakterli va keng tarqalgan cholg'u asboblariidan biri sifatida baholagan [6].

Tadqiqotning maqsadi: datorning tarixiy rivojlanish jarayonini kompleks tahlil qilish, turli mintaqaviy ijro maktablarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash va milliy tarbiya vositasi sifatidagi pedagogik potensialini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash.

Tadqiqot vazifalari: 1) datorning qadimgi davrdan zamonaviy davrgacha bo'lgan tarixiy rivojlanishini o'rganish; 2) turli mintaqaviy ijro maktablarining shakllanish jarayoni va xususiyatlarini tahlil qilish; 3) datorning milliy madaniy merosni saqlashdagi o'rnini aniqlash; 4) datorning milliy tarbiya vositasi sifatidagi pedagogik potensialini kompleks asoslash.

Adabiyotlar tahlili

Dutor tarixi va pedagogikasi masalalari bir qator fundamental tadqiqotlarda yoritilgan. I.Akbarov "O'zbek xalq cholg'u asboblari" monografiyasida datorning tarixiy rivojlanishi, konstruktiv xususiyatlari va ijro texnikasini batafsil tadqiq etgan, qadimgi davrlardagi prototiplarini tahlil qilgan [7]. M.Yusupov "O'zbek mumtoz musiqasi va cholg'u asboblari" fundamental asarida datorning Shashmaqom ijrosidagi o'rnini chuqur o'rganib, turli mintaqaviy uslublarni qiyosiy tahlil qilgan [8]. O.Ibrohimov "Dutor chalish va o'qitish metodikasi" qo'llanmasida dator pedagogikasining nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqqan [9].

F.Karomatov "O'zbek xalq musiqasi" ikki tomlik fundamental ishida datorning xalq musiqa madaniyatidagi o'rnini ilmiy jihatdan asoslagan, uning folklorning turli janrlarida qo'llanilishini tahlil qilgan [10]. T.Vyzgo "Muzykal'nye instrumenty Sredney Azii" asarida O'rta Osiyoning barcha torli

cholg'u asboblari taqqoslab, dutorning organologik tahlilini bergan [11]. Y.Rajabov va I.Rajabov "Shashmaqom" monografiyasida dutorning maqom ijrosidagi ahamiyatini yoritib, uning Shashmaqom tizimidagi o'rnini ko'rsatgan [12].

R.Abdullayev "Milliy cholg'u asboblari pedagogikasi" ishida dutor o'qitishning zamonaviy metodlari va milliy tarbiya bilan bog'liqligi masalalarini ko'rib chiqqan [13]. O.Matyoqubov "O'zbek mumtoz musiqasi tarixi" fundamental tadqiqotida dutorning tarixi va ijro maktablarini batafsil yoritgan [14]. A.Fitrat "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" asari milliy musiqa nazariyasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi [15]. Xorijiy tadqiqotchilar orasida J.During "La musique traditionnelle de l'Azerbayjan" asarida O'rta Osiyo torli cholg'u asboblari taqqos etgan [16]. T.Levin "The Hundred Thousand Fools of God" ishida O'rta Osiyo musiqa madaniyatini keng yoritgan [17].

Dutorning tarixiy rivojlanishi

Qadimiy davr va o'rta asrlar. Arxeologik topilmalar va tarixiy manbalar dutorning juda qadimiy kelib chiqishiga dalolat beradi. Afrosiyob shahridagi qadimiy qatlamlarda (Miloddan avvalgi VII-VI asrlar) topilgan terakota figuralar torli cholg'u asboblari chalayotgan musiqachilarni tasvirlaydi. G.A.Pugachenkova va L.I.Rempel' o'z tadqiqotlarida bu topilmalarning tarixiy ahamiyatini ta'kidlagan [18]. Varaxsha (VII-VIII asrlar) va Panjikent (V-VIII asrlar) devor suratlarida ham torli cholg'u asboblari aniq tasvirlangan. Bu arxeologik dalillar O'rta Osiyoda torli cholg'u asboblari kamida 2500 yillik tarixga ega ekanligini isbotlaydi.

O'rta asrda Abu Nasr Forobiy (873-950) "Kitob ul-musiqa al-kabir" ("Musiqaga doir katta kitob") fundamental asarida torli cholg'u asboblari turlari, konstruksiyasi, sozlash usullari va akustik prinsiplariga batafsil to'xtalgan. Forobiy tanbur turkiy xalqlarning torli cholg'u asboblari ilmiy jihatdan tasnif etib, ularning tovush hosil qilish mexanizmini tahlil qilgan [19].

Abu Ali ibn Sino (980-1037) "Qonuni tib" ("Tibbiyot qonunlari") asarida musiqaning tibbiy va terapevtik ahamiyatini ta'kidlab, torli cholg'u asboblari ovozinig inson ruhiyatiga ijobiy ta'sirini ilmiy asoslagan [20].

XVI-XIX asrlar – milliy maktablarning shakllanish davri. Bu davrda dutor san'ati o'zining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Buxoro, Samarqand, Xiva va Qo'qon xonliklarida saroy musiqa hayoti gullab-yashnadi. Alisher Navoiy (1441-1501) o'z asarlarida musiqa va cholg'u asboblarni alohida e'tirof etgan, ularning ma'naviy tarbiyaviy ahamiyatini ta'kidlagan [21]. Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) "Boburnoma"da o'z davridagi musiqa hayoti, cholg'u asboblari va san'atkorlar haqida qimmatli ma'lumotlar bergan [22]. Ushbu davrda Shashmaqom tizimi yakuniy shaklini oldi va dutor Shashmaqom ijrosining asosiy cholg'u asboblardan biriga aylandi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlari – buyuk ustalar davri. Iso Mushtoqov (1878-1958) – XX asr dutor san'atining asoschisi va buyuk ustasi. U Farg'ona maktabining eng yorqin vakili bo'lib, dutorning texnik imkoniyatlarini kengaytirdi, yangi ijro usullarini joriy etdi va dutor o'qitishning ilmiy-uslubiy asoslarini yaratdi. Mushtoqov ko'plab shogirdlar tayyorladi va dutor repertuarini sezilarli darajada boyitdi [23]. Ota Jalol Nasirov (1875-1937) – Buxoro maktabining buyuk vakili, Shashmaqom ijrosining nodir ustasi. Uning ijrosi qat'iy klassik uslub, chuqur falsafiy mazmun va yuqori estetik sifat bilan ajralib turardi [24].

Sovet davri va mustaqillik yillari. 1918-yilda Toshkentda Sharq musiqasi konservatoriyasi (hozirgi Davlat konservatoriyasi) ochildi va dutor o'qitish professional ta'lim tizimiga kiritildi. Yunus Rajabiy, Muhtor Ashrafiy, Tolib Sodiqov kabi olimlar va san'atkorlar Shashmaqomni notaga tushirish, dutor repertuarini arxivlash va ilmiy tadqiq etish bo'yicha fundamental ishlar olib bordilar [25]. Mustaqillik yillarida milliy madaniyatni qayta tiklash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. 2003-yilda YUNESKO Shashmaqomni "Insoniyat og'zaki va ma'naviy merosi namunasi" deb e'lon

qildi. Bu tanilish o'zbek musiqa madaniyati, jumladan dutor san'atining jahon ahamiyatini tasdiqladi [26].

Dutor ijro maktablari va ularning xususiyatlari

Buxoro ijro maktabi klassik Shashmaqom asarlarini ijro etishda eng yuqori darajaga erishgan. Bu maktabning asosiy xususiyatlari: qat'iy an'anaviylik va klassik uslubga sodiqlik; nozik intonatsiya va mikrotonal intervallarni aniq ijro etish; chuqur emotsional mazmun va falsafiy chuqurlik; melodik bezaklarni (melizmlar, trillar, mordentlar) o'rinli va ta'sirchan qo'llash; tembrni boy va rang-barang ishlatish; nafas va ritm ustida mukammal nazorat [27]. Buxoro maktabining eng yorqin vakillari: Ota Jalol Nasirov, Mirzo Rajabov, Boborahim Masxarabomonov, Turgun Alimatov.

Farg'ona ijro maktabi lirik va xalq musiqasiga yaqin xarakterga ega. Asosiy xususiyatlari: ochiq, sodda va his-tuyg'ularga boy ijro uslubi; xalq qo'shiqlari va yor-yor kabi folklor janrlarini mukammal ijro etish; improvizatsiya qilish va yangi melodiylar yaratish qobiliyati; texnik jihatdan innovatsion yechimlar; yanada erkin va demokratik yondashuv [28]. Farg'ona maktabining asoschisi va eng buyuk vakili Iso Mushtoqov. Uning shogirdlari va davomchilari: Abduvali Abdurashidov, Sodiq Xolnazarov, Shavkat Mirzaev.

Xorazm ijro maktabi o'ziga xos ritmik tuzilmalar va maxalliy folklor bilan ajralib turadi. Xususiyatlari: o'ziga xos ritmik formulalar va usullar; tez templi asarlarni ijro etishda mahorat; "al" (lavar) janridagi asarlarga ixtisoslashuv; ritmik aniqlik va energetik dinamika; maxalliy xalq qo'shiqlari va dostonlar bilan bog'liqlik [29].

Dutorning milliy madaniy merosni saqlashdagi o'rni

Dutor milliy madaniy merosni saqlanish va avlodlarga yetkazishda ko'p qirrali vazifalarni bajaradi. Birinchidan, Shashmaqom merosini saqlanish. Dutor Shashmaqom tizimining barcha olti maqomi (Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Iroq)ning sho'ba va nasr qismlarini to'liq ifoda etishga qodir.

Ikkinchidan, xalq qo'shiqlari va folklor repertuarini saqlanish. Qo'shiq, yor-yor, lapar, ayor kabi janrlar asosan dutor jo'rlashuvida ijro etiladi. Uchinchidan, milliy she'riyatni ommalashtirish. Navoiy, Fuzuliy, Mashrab, Ogahiy, Muqimiy g'azallari dutor jo'rlashuvida ijro etiladi [30].

Dutorning pedagogik potentsiali va milliy tarbiya

1. Milliy musiqa tilini o'rganish vositasi. Dutor o'rganish jarayonida talaba o'zbek milliy musiqa tizimini chuqur o'zlashtiradi: maqom tizimi va modal tuzilmalar; tovush qatorlari (pardalar) va mikrotonal intervallar; ritmik formulalar (usullar) va metrik tuzilmalar; melodik xususiyatlar va ornamentika; improvizatsiya tamoyillari [31].

2. Milliy qadriyatlarni singdirish. Dutor repertuari vatanparvarlik, milliy tarix, axloqiy qadriyatlar, she'riyat va milliy g'ururni rivojlantiradi [32].

3. Estetik tarbiya. Tovush go'zalligi, melodik noziklik, dinamik boylik, ritmik aniqlik [33].

4. Mehnat va iroda tarbiyasi. Mehnatsevarlik, irodaviylik, maqsadga intilish, sabr-toqat [34].

5. Ijodiy fikrlash. O'ziga xos talqin, yangi bezaklar, ijodiy eksperimentlar [35].

Xulosa va tavsiyalar

Olib borilgan tadqiqot dutorning boy tarixiy merosi, turli ijro maktablarining o'ziga xos xususiyatlari va milliy tarbiya vositasi sifatidagi keng pedagogik potentsialga ega ekanligini ko'rsatdi. Asosiy xulosalar: 1) dutor kamida 2500 yillik tarixga ega; 2) Buxoro, Farg'ona va Xorazm maktablari o'ziga xos ijro uslubiga ega; 3) dutor Shashmaqom va xalq musiqasini saqlanishda asosiy rol o'ynaydi; 4) dutor milliy tarbiyaning ko'p qirrali vositasidir.

Tavsiyalar: dutor o'qitish dasturlarini milliy qadriyatlar bilan boyitish; o'qituvchilar malakasini oshirish; zamonaviy texnologiyalarni qo'llash; dutor san'atini ommalashtirish; ilmiy tadqiqotlarni davom ettirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO. Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. Paris, 2003. <https://ich.unesco.org>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.02.2017 y.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-avgustdagi PQ-4305-son Qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 29.08.2019 y.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 10-noyabrdagi PQ-438-son Qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 11.11.2022 y.
5. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 3-jild. Toshkent: O'ME Davlat ilmiy nashriyoti, 2002. 672 b.
6. Beliaev V.M. Muzykal'nye instrumenty Uzbekistana. Moskva: Muzgiz, 1933. 184 s.
7. Akbarov I. O'zbek xalq cholg'u asboblari. Toshkent: San'at, 2010. 256 b.
8. Yusupov M. O'zbek mumtoz musiqasi va cholg'u asboblari. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2008. 320 b.
9. Ibrohimov O. Dutor chalish va o'qitish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2012. 180 b.
10. Karomatov F. O'zbek xalq musiqasi. Tom I-II. Toshkent: Fan, 1972-1975.
11. Vyzgo T.S. Muzykal'nye instrumenty Sredney Azii. Moskva: Muzyka, 1980. 192 s.
12. Rajabov Y., Rajabov I. Shashmaqom. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2008. 256 b.
13. Abdullayev R. Milliy cholg'u asboblari pedagogikasi. Toshkent: Fan, 2015. 240 b.
14. Matyoqubov O. O'zbek mumtoz musiqasi tarixi. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2015. 368 b.

15. Fitrat A. O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi. Toshkent, 1927. Qayta nashr: Toshkent: Cho'lpon, 1993.
16. During J. La musique traditionnelle de l'Azerbayjan et la science des muqams. Baden-Baden: Valentin Koerner, 1988. 356 p.
17. Levin T. The Hundred Thousand Fools of God: Musical Travels in Central Asia. Indiana University Press, 1996. 384 p.
18. Pugachenkova G.A., Rempel' L.I. Istoriya iskusstv Uzbekistana. Moskva: Iskusstvo, 1965. 688 s.
19. Forobiy A.N. Kitob ul-musiqa al-kabir (Musiqaga doir katta kitob). Tarjima va izohlar. Toshkent: Fan, 2011. 432 b.
20. Ibn Sino. Qonuni tib (Tibbiyot qonunlari). Toshkent: Fan, 1996. Tom III.
21. Navoiy A. Mahbub ul-qulub (Qalblar sevgilisi). Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1983.
22. Bobur Z.M. Boburnoma. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 2002.
23. Matyoqubov O. Iso Mushtoqov – buyuk san'atkor. Toshkent: San'at, 2008. 160 b.
24. Eshonqulov A. Ota Jalol Nasirov – maqom ustasi. Toshkent: San'at, 2005. 144 b.
25. Rajabov Y. O'zbek mumtoz musiqasi va XX asr. Toshkent: Fan, 2007. 312 b.
26. Shashmaqom: YUNESKO insoniyat og'zaki va ma'naviy merosi namunasi. Toshkent: Sharq, 2005. 288 b.
27. Karimova L. Buxoro musiqa maktabi. Toshkent: San'at, 2013. 224 b.
28. Yunusov R. Farg'ona dutor maktabi va Iso Mushtoqov an'analari. Toshkent: Sharq, 2016. 192 b.
29. Xoshimov R. Xorazm musiqa maktabi: tarixi va bugungi kuni. Urganch: Xorazm, 2014. 176 b.

30. Yangiboev N. Milliy cholg'u asboblari va madaniy meros. Toshkent: Fan, 2017. 288 b.
31. Norqulov X. Musiqa nazariyasi va milliy musiqa tili. Toshkent: O'qituvchi, 2016. 256 b.
32. Sodiqova N. Musiqa ta'limida milliy tarbiya metodlari. Toshkent: O'qituvchi, 2019. 200 b.
33. Rahmonov S. Musiqa estetikasi va badiiy tarbiya. Toshkent: Fan, 2018. 216 b.
34. Vohidov T. Milliy qadriyatlar va musiqa pedagogikasi. Toshkent: Ma'naviyat, 2018. 224 b.
35. Qodirov A. Ijodiy fikrlash va musiqa ta'limi. Toshkent: Fan, 2020. 192 b.